

Status modálnych relátorov v slovenčine ako výsledok gramatikalizačných a degramatikalizačných procesov

Martina Ivanová

1. Subkategórie funkčno-sémantickej kategórie modalít

V súvislosti s uvažovaním o funkčno-sémantickej kategórii modalít je jednou zo základných otázka, ktoré modálne koncepty ju konštituuju. Podľa J. Lyonsa (1977, s. 787) sú centrálnymi modálnymi konceptmi modálne významy nutnosti (necesitatívnosti) a možnosti (posibility). Okrem nutnosti a možnosti sa v teoretickej literatúre zaoberajúcej sa modalnosťou v jazyku vymedzujú modálne koncepty vôle (volitívnosti) a schopnosti (ability). V Mluvnici češtiny III. (1987) sa vymedzujú tri centrálny modálne koncepty, a to možnosť, nutnosť a zámer, pričom schopnosť (abilita) sa klasifikuje v rámci konceptu možnosť (posibilita) a vôľa (volitívnosť) v rámci konceptu zámer. L. Ďurovič (1956) rozlišuje v zásade dva základné modálne koncepty: uplatnenie vôle a vzťahy možnosťné a intenčné, pričom vôľu i schopnosť zaraďuje do druhej skupiny. V našom prístupe navrhujeme vôľu (volitívnosť) a schopnosť (abilitu) vymedziť ako dva samostatné modálne koncepty. Vychádzame tu z úvah J. Dolníka (2008, s. 52), ktorý sa pokúša významy modálnych výrazov v jazyku vysvetliť na báze sémantickej jednotky „chcieť“ reprezentujúcej prejav axiologickej reakcie, ktorá je fundamentálnym aspektom pri zaujímaní modálneho postoja. V súvislosti s modálnym konceptom ability možno uvažovať o tom, že abilita je voči hodnotám modálnych exponentov vo vzťahu presupozície. Podľa J. Dolníka (ibid.) navodiť chcené je existenčnou motiváciou schopnosti. V rámci deontickej necesitatívnosti by sme mohli uvažovať o výklade významu modálneho relátora *Musíš odísť*. ako „hovoriaci chce, aby nastala funkčná manifestácia schopnosti agensa, či agens chce alebo nie“, v rámci deontickej possibility sa s modálnym relátorom vo výpovedi *Môžeš odísť*. spája výklad „hovoriaci nechce, aby nenastala funkčná manifestácia schopnosti agensa, ak agens chce“. Ukazuje sa teda, že volitívnosť je zložkou modálnej stratégie vzťahujúcej sa na pôvodcu modálnej dispozície, abilita sa zasa v rámci modálnej stratégie presupozície viaže na agensa (pôvodcu) deja.

Okrem otázky základných modálnych konceptov sa rozlišujú typy modalít: v slovenskom kontexte sa pracuje najmä s opozíciou deontická – epistemickej modalita. R. Palmer (1994) zavádza pojem dynamická modalita, kam zahŕňa vyjadrovanie vôle a schopnosti (v iných prístupoch sa do oblasti dynamickej modalít zahŕňa aj vyjadrovanie tzv. objektívnej možnosti a nutnosti). Vo viacerých teoretických koncepciách sa preto ako základný protiklad nepostuluje opozícia deontická – epistemickej modalít, ale zavádza sa termín základná modalita zahŕňajúca modalitu

deontickú a dynamickú (termín základná modalita navrhujeme ako prekladový pendant anglického termínu root modality, pozri Coatesová, 1983). Zaujímavý je prístup J. van den Auweru a V. Plungiana (1998), ktorí vychádzajú z teórie mentálnych priestorov a vymedzujú sémantický priestor kategórie modalita na základe prieniku dvoch kognitívno-sémantických funkcií – v rámci modálnych konceptov necesitatívnosti a posibility sa vydeľuje interná participantská, externá participantská a epistemická modalita.

posibilita			
interná participantská posibilita (abilita)	externá participantská posibilita		epistemická posibilita (neistota)
	nedeontická posibilita	deontická posibilita (permissívnosť)	
interná participantská necesitatívnosť	nedeontická necesitatívnosť	deontická necesitatívnosť (obligatívnosť)	epistemická necesitatívnosť (probabilita)
	externá participantská necesitatívnosť		
necesitatívnosť			

Aplikovateľnosť koncepcie J. van den Auweru a V. Plungiana (ibid.) na systém modálnych relátorov v slovenčine naráža na dve prekážky. V prvom rade sa doň nedá zahrnúť modálny relátor volitívnosti *chcieť*, ktorý sa v angličtine vyjadruje plnovýznamovým slovesom s modálnym významom. Druhý problém je terminologický a týka sa motivovanosti termínov epistemická modalita verus interná a externá participantská modalita. Zatiaľ čo v prípade termínu epistemická modalita sa indikuje modálna hodnota príslušnej subkategórie (gréč. episteme „znalosť“), v prípade termínov interná a externá participantská modalita sa reflektuje vzťah medzi pôvodcom modálnej dispozície a pôvodcom deja. Problém je tiež v tom, že modálne koncepty externej participantskej posibility a necesitatívnosti sa na rozdiel od deontickej posibility a necesitatívnosti (gréč. deon „povinnosť“) terminologicky vymedzujú len per negationem ako nedeontická modalita.

Čo sa týka riešenia R. Palmera (ibid.), termín dynamická modalita sa nám však nejaví ako dostatočne sémanticky transparentný. Na druhej strane sa nazdávame, že v slovenskom kontexte chýba v dvojčlenke deontická – epistemická modalita jeden článok. Táto systémová medzera sa dá riešiť dvojakým spôsobom: jeden zo spôsobov je pričleniť oblasť objektívnej možnosti a nutnosti k deontickej modalite, pričom význam modálnych operátorov sa vysvetľuje na pozadí metaforickej transpozície: *Musíš ísť domov.* = *Hovoriaci chce, aby si išiel domov.* – *Každý musí zomrieť.* = *Príroda/osud/okolnosti chce, aby každý zomrel.* (pozri Dolník, ibid.). Inou možnosťou je (aj vzhľadom na etymológiu daných termínov) oblasť deontickej modalita rezervovať na vyjadrenie deontickej nutnosti (povinnosti) a deontickej možnosti (povolenia) a na vyjadrenie objektívnej nutnosti a možnosti zaviesť nový pojem. To by korešpondovalo aj s postupmi modálnej logiky, ktorá na tento účel pracuje s pojmom aletická modalita. Vzhľadom na skutočnosť, že pri vyjadrovaní tzv. objektívnej možnosti a nutnosti je realizácia deja agensom závislá od pôsobenia okolností (etické a sociálne normy, logické pravidlá a pod.), navrhujeme použiť termín cirkumstančná

modalita. Systém modálnych operátorov v slovenčine by teda bolo možné vymedziť takto:

posibilita MÔČŤ, SMIEŤ (DAŤ SA)		
deontická posibilita MÔČŤ ₁ , SMIEŤ	cirkumstančná posibilita MÔČŤ ₂ , (DAŤ SA)	epistemická posibilita MÔČŤ ₃
necesitatívnosť MUSIEŤ, MAŤ		
deontická necesitatívnosť	cirkumstančná necesitatívnosť	epistemická necesitatívnosť
Si MUSIEŤ ₁	MUSIEŤ ₂	MUSIEŤ ₃
SI MAŤ ₁	MAŤ ₂	MAŤ ₃
volitívnosť CHCIEŤ		
abilita VEDIEŤ		

* Si = silná necesitatívnosť, SI = slabá necesitatívnosť

Pokiaľ ide protiklad internej a externej participantskej modality, možno konštatovať, že deontická posibilita a necesitatívnosť reprezentujú externú participantskú modalitu, volitívnosť a abilita reprezentujú vždy internú participantskú modalitu a cirkumstančná necesitatívnosť a posibilita môžu predstavovať internú i externú participantskú modalitu.

Dôležitou spoločnou vlastnosťou modalizátorov je gradientnosť (Lyons, 1977): vlastnosť gradientnosti sa týka stupňa pravdepodobnosti, a to pravdepodobnosti realizácie deja pri deontickej a cirkumstančnej modalite alebo pravdepodobnosti platnosti deja pri epistemickej modalite, a to v závislosti od použitého modálneho relátora. Gradientnosť sa však podľa J. Coatesovej (1983) môže uplatniť aj vo vnútri samotného typu modálnej kategórie: J. Coatesová odmieta vyčlenenie cirkumstančnej, resp. dynamickej modality a do oblasti deontickej modality zahŕňa nutnosť realizácie deja stimulovanú personickým pôvodcom modálnej dispozície i objektívnymi okolnosťami. Konkrétny modálny relátor môže potom vyjadrovať rôzne stupne modálnej hodnoty, napr. modálny relátor *musieť* vyjadruje silnú obligatívnosť, ak je nutnosť deja stimulovaná personickým modálnym zdrojom, a slabú obligatívnosť, ak je nutnosť deja stimulovaná objektívnymi okolnosťami.

	epistemické úsudky	cirkumstančné fakty	deontické postoje
↓	Peter musí byť doma.	Každý musí zomrieť.	Musíš ísť domov.
	Peter by mal byť doma.	Stan by mal byť dobre upevnený.	Mal by si ísť domov.
	Peter teraz môže byť doma.	Bielizeň sa môže prať aj v práčke.	Už môžeš ísť domov.

←

2. Status modálnych slovies

Funkčno-sémantická kategória modálnosti reprezentuje kategóriu so systemizovaným súborom konvencionalizovaných jazykových foriem gramatickej, resp. lexikálno-gramatickej (modálne relátory), lexikálnej (verbá s modálnym významom), prípadne i slovotvornej (afixy s modálnym významom) alebo lexikálno-sémantickej (prípady sémantickej derivácie semém s modálnym významom) povahy, ktoré fungujú ako indikátory tejto kategórie a ktoré sú navzájom vo vzťahu pragmatickej ekvivalencie. Status individuálnych modálnych elementov však nie je v jednotlivých teoretických koncepciách jednoznačný. Otvorená ostáva najmä otázka, ktoré modálne elementy majú povahu gramatických resp. lexikálno-gramatických indikátorov modálnosti a v ktorých prípadoch ide o výrazové prostriedky lexikálnej povahy.

Nejednoznačná otázka statusu modálnych elementov ako gramatických, resp. lexikálnych prostriedkov sa odráža v odlišovaní tzv. základných modálnych slovies a modálno-vecných slov (Ďurovič, 1956), resp. vo vymedzovaní modálnych slovies a modálnych slovies v širšom zmysle (Grepl – Karlík, 1998). B. Hansen (2000, s. 89) v prípade významov konštituovaných iba na základe elementárneho modálneho sémantického komponentu pracuje s termínom modálne primitívy.

Jedným z prístupov je chápanie modálnych slovies ako výrazových prostriedkov funkčno-sémantickej kategórie modalít, ktoré sa gramatikalizovali. Aj v gramatikalizačných teóriách sa však akcentuje, že hranica medzi (syntaktickým) modálnym relátorom a (autosémantickým) slovesom s modálnym významom je otvorená. Podľa B. Hansena (2000) predstavujú modálne slovesá kategóriu s relatívne malým jadrom a neostrou perifériou presahujúcou do zón blízkych kategórií, V. Plungian (2003, in Hansen, 2005) ich status vymedzuje na gramatickej periférii. Takýmto chápaním subsystému modálnych relátorov autori nadväzujú na teóriu otvorených množín, v rámci ktorej sa ponúka také chápanie kategórie, ktoré je založené na axióme, že „transition from membership to nonmembership is gradual rather than abrupt“ (Zadeh, 1972. s. 4, in Coatesová, 1983). Aplikujúc prototypovú teóriu, možno konštatovať, že modálne relátory reprezentujú prototypovo štruktúrovanú kategóriu, ktorá obsahuje viac i menej typické prvky. Takéto chápanie subsystému modálnych relátorov reflektuje aj prístup B. Hansena (2000), ktorý rozdeľuje modálne elementy na jadrové a periférne.

Dôležitým momentom pri stanovení statusu modálnych relátorov je vymedzenie faktorov, ktoré signalizujú stupeň gramatikalizácie modálnych elementov. Kritériá na stanovenie stupňa gramatikalizácie možno rozdeliť do niekoľkých skupín:

1. sémantické kritériá:

- a) sémantická štruktúra príslušného modálneho slovesa obsahuje iba gramatikalizovaný modálny príznak, naň sa navrstvujú prípadné modálne odtienky (kritérium oligo-, resp. monokomponentovosti),
- b) príslušné modálne sloveso nemá iné nedomálne významy (strata polysémie, resp. kritérium funkčnej špecializácie),
- c) príslušné modálne sloveso môže vyjadrovať aj iné modálne významy, špeciálne modálne hodnoty v rámci epistemickej modálnosti (kritérium polyfunkčnosti),

d) otvorená ľavovalenčná kolokačná paradigma, schopnosť spájať sa s rozličnými typmi participantov – životnými i neživotnými (kritérium kolokačnej otvorenosti),

2. morfológické kritériá

- defektnosť paradigmy modálnych relátorov:

- a) nemožnosť tvoriť imperatív,
- b) nemennosť modálneho slovesa pri pasívnej a deagentnej transformácii (tzv. bezrodovosť, pozri Benešová, 1971),
- c) absencia vidového náprotivku (tzv. bezvidovosť, pozri Benešová, ibid.),
- d) nemožnosť tvoriť verbálne substantívum,

- redukcia paradigmy modálnych relátorov:

- a) zriedkavosť analytického futúra pri epistemických relátoroch,
- b) zriedkavosť tvarov 1. a 2. osoby pri vyjadrení epistemických úsudkov týkajúcich sa budúceho deja;

3. syntaktické kritériá:

- a) spojenie s infinitívom, nie s vedľajšou vetou,
- b) nemožnosť rozvíť príslušné modálne sloveso menným výrazom.

Možno predpokladať, že čím viac kritérií príslušné modálne sloveso spĺňa, tým je stupeň jeho gramatikalizácie vyšší a ako gramatický modálny element je v rámci gramatickej kategórie modalít centrálnejší. Status modálnych relátorov v slovenčine na základe vymedzených prototypických parametrov zachytáva nasledujúca tabuľka:

Parametre Modálne relátory	bezvidovosť	bezrodovosť	neexistencia VS	nemožnosť imperatívu	kolokačná otvorenosť	spájateľnosť iba s infinitívom	monosémickosť	polyfunkčnosť	epistemický význam
musieť	•	•	•	•	•	•	•	•	•
môcť	•	•	•	•	•	•	•	•	•
mať	•	•	•	•	•	•	•	•	•
smieť	•	•	•	•	(•)	•	•	(•)	
chcieť	•	•	(•)	(•)	(•)				
vedieť	•	•	•						

V tejto časti sa pokúsime o detailnejšiu explikáciu prototypických parametrov modálnych relátorov, a to na základe parametrov gramatikalizácie, ktoré navrhol Ch. Lehmann (1995). V jeho prístupe sa prototypické vlastnosti modálnych relátorov nevymedzujú vzhľadom na ich formálny charakter (založený na systemizácii parametrov vzhľadom na ich príslušnosť k jednotlivým jazykovým rovinám), ale na základe fungovania modálneho relátora na paradigmatickej, resp. syntagmatickej osi. Na tomto základe Ch. Lehman vymedzuje nasledujúce parametre gramatikalizácie:

1. paradigmatická os:	2. syntagmatická os:
a) integrita	a) štruktúrny rozsah
b) paradigmatickosť	b) zviazanosť
c) paradigmatická variabilita	c) syntagmatická variabilita

1. a) Integrita. Ch. Lehmann (1995, s. 126) definuje integritu jazykového znaku ako prítomnosť vlastnosti, ktorá jazykovému znaku umožňuje zachovať si jeho identitu, jeho odlišnosť od ostatných znakov a zabezpečuje mu istý stupeň prominentnosti v protiklade k ostatným znakom v rámci syntagmy. Rozlišuje sa sémantická a formálna integrita. Pokiaľ ide o modálne relátory, typické je preň najmä oslabovanie sémantickej integrity, teda proces postupnej straty sémantických komponentov. V našom prístupe sémantická integrita modálneho relátora súvisí so stratou polysémie a s vlastnosťou polyfunkčnosti. Otázka polysémie pri modálnych relátoroch súvisí so stratou, resp. zánikom pôvodného lexikálneho premodálneho významu modálneho relátora, teda s redukciou polysémantu. V zásade platí, že pre centrálnu modálnu slovesá je charakteristická neprítomnosť primárneho lexikálneho významu v ich štruktúre (v slovenčine ide o modálne relátory *musieť*, *môcť*, *smieť*) a vice versa, prítomnosť primárneho lexikálneho významu v sémantickej štruktúre modálneho slovesa indikuje jeho periférnejšie postavenie (v slovenčine ide o modálne relátory *mať*, *chcieť*, *vedieť*, resp. aj *ísť*, *dať sa*). Polyfunkčnosť modálneho relátora je záležitosťou extenzie počtu jeho modálnych funkcií. Dôležitým faktom je zistenie, že hĺbka polyfunkčnosti nám môže pomôcť indikovať hranicu medzi modálnym relátorom a slovesom s modálnym významom. Jednotky z druhej skupiny síce môžu vyjadriť príslušný modálny význam, nikdy však nie sú z hľadiska modálnosti polyfunkčné: toto je dôležitý argument v prospech vymedzenia statusu modálneho relátora *chcieť* (okrem modálneho významu volitvosti formovanie postmodálneho významu „nejestvovanie predpokladov konať dej“, blízkeho abilitie) oproti slovesu s modálnym významom *hodlať* (iba význam volitvosti), podobne modálny relátor *vedieť* (okrem centrálného modálneho významu ability formovanie modálneho významu „mať možnosť“, ktorý má blízko k významu possibility) oproti slovesu s modálnym významom *dokázať* (iba abilitný význam „mať schopnosť vyrovnáť sa so situáciou“).

1. b) Paradigmaticosť. Typickou vlastnosťou kategoriálnej paradigmy je uzavretý súbor výrazových prostriedkov. Z tohto hľadiska sú modálne relátory ako exponenty gramatickej kategórie modálnosti v porovnaní s inými výrazovými prostriedkami gramatických kategórií, napr. s časovými alebo pádovými formami, menej gramatikalizované. Svedčí o tom už spomínaná neostrá hranica medzi modálnymi relátormi a slovesami s modálnym významom, resp. pragmatická ekvivalencia modálnych relátorov s konštrukciami s modálnym významom (*byť schopný*, *mať možnosť*, *mať dovolené* a pod.). Ďalšou z dôležitých vlastností gramatickej kategórie je, že členy príslušnej kategoriálnej paradigmy sa zvyčajne v identickej pozícii vylučujú. V subsysteme modálnych relátorov tak môžeme ako jednu z ich vlastností skúmať mieru modálnej kompatibility, založenú na frekvencii výskytu kolokácií dvoch modálnych relátorov v zloženom predikáte. Pri skúmaní miery modálnej kompatibility je nevyhnutné diferencovať externú (verbum finitum modálneho slovesa) a internú (infinitív modálneho slovesa) pozíciu. V nasledujúcej tabuľke prinášame výsledky korpusového výskumu:

E/I	<i>musieť</i>	<i>môcť</i>	<i>mať</i>	<i>smieť</i>	<i>chcieť</i>	<i>vedieť</i>
<i>musieť</i>	x	(•)	–	–	•	•
<i>môcť</i>	–	x	–	–	•	•
<i>mať</i>	–	(•)	x	(•)	•	•

smieť	–	–	–	x	–	–
chcieť	–	(●)	–	(●)	x	(●)
vedieť	–	–	–	–	(●)	x

E = externá pozícia, I = interná pozícia, – neexistujú doklady kolokácií, ● – existujú doklady kolokácií, (●) – malý počet dokladov kolokácií

Korpusové doklady potvrdzujú prípustnosť kolokácií modálnych relátorov v prípade vyjadrenie epistemickej platnosti neepistemického významu:

- (1) Ten sa bude <môcť> chcieť pred svojou milou predviesť, a to pre nás môže dopadnúť nedobre.

Viacere doklady sú však polyinterpretačné:

- (2) Obchodné reťazce by <mali> opäť môcť vyberať od dodávateľov peniaze za to, že zaradia ich tovar.
- (2a) Je pravdepodobné, že obchodné reťazce budú opäť môcť vyberať od dodávateľov peniaze za to, že zaradia ich tovar.
- (2b) Je potrebné, aby obchodné reťazce mohli opäť vyberať od dodávateľov peniaze za to, že zaradia ich tovar.

Na základe korpusových dokladov možno vysloviť názor, že miera modálnej kompatibility modálneho relátora je indikátorom jeho statusu v subsysteme modálnych relátorov. Korpus ukazuje, že najnižšia miera modálnej kompatibility je charakteristická pre modálne relátory necesitatívnosti *musieť* a *mať*, ktoré sa nikdy nerealizujú v takýchto kolokáciách v internej pozícii. Stredná miera modálnej kompatibility sa vzťahuje na modálne relátory posibility, modálny relátor *môcť* sa v internej pozícii realizuje s istými obmedzeniami a realizácia modálneho relátora *smieť* v internej pozícii je veľmi zriedkavá – na rozdiel od modálneho relátora *môcť* je inkompatibilný s modálnym relátorom *musieť*. Vysvetliť to možno na základe charakteristiky modálneho relátora *smieť*, ktorý sa v slovenčine funkčne špecializoval na indikáciu modálnej hodnoty deontickej posibility, sémanticky inkompatibilnej so silnou necesitatívnosťou. Kolokácie operátorov necesitatívnosti a posibility sa v korpuse objavujú v dvoch prípadoch. V prvom prípade ide o tie typy kolokácií, v ktorých modálny relátor *musieť* v externej pozícii vyjadruje modálnu hodnotu inherentne motivovanej cirkumstančnej necesitatívnosti (blízku významu „chcieť, potrebovať“) a modálny relátor *môcť* v internej pozícii nemá platnosť deontickej, ale cirkumstančnej posibility (ide vlastne o vyjadrenie potreby hovoriaceho týkajúcej sa možnosti realizácie deja).

- (3) Každý človek, dospelý i dieťa, sa <musí> môcť spoliehať na naše slovo.

Druhý prípad sa týka kolokácií modálneho relátora slabej necesitatívnosti *mať*, ktorý v externej pozícii indikuje modálnu hodnotu vhodnosti, s modálnymi relátormi deontickej posibility (ide o vyjadrenie toho, že povolenie konať dej sa hovoriacim hodnotí ako vhodné, adekvátne):

- (4) Súkromné zdravotné poisťovne by <mali> môcť získať licenciu na individuálne zdravotné poistenie.

- (5) <Mali> by sme smieť vyslovovať naše nádeje na dôstojnosť a čestnosť politikov.

Modálne relátory *mat'* a *môcť* indikujúce vhodnosť deja sa v korpuse vyskytujú v kondicionálnej forme v kolokáciách s modálnym relátorom ability *vedieť*, kde signalizujú želanie hovoriaceho týkajúce sa funkčnej manifestácie schopnosti nositeľa modálnej dispozície. Modálny relátor *mat'* formuluje toto želanie ako nevyhnutne očakávané, modálny relátor *môcť* zasa ako vhodné, žiaduce.

- (6) Každý skladateľ <by mal vedieť> ovládať nástroj tak, aby bol schopný hrať v orchestri.
(7) Môj budúci manžel <by mohol vedieť> variť aj piecť.

V kolokáciách modálnych relátorov *môcť* a *vedieť* interpretujeme modálnu hodnotu modálneho relátora *môcť* v externej pozícii ako cirkumstančnú posibilitu. Tieto prípady však sú pragmaticky ekvivalentné s kolokáciami modálnych relátorov ability s nemodálnymi slovesami.

- (8) Informovanosť občanov podľa mňa zatiaľ vo všeobecnosti nie je na takej úrovni, aby <mohli> vedieť posúdiť, či pri našom vstupe prevládnu klady či zápory.
(8a) Informovanosť občanov podľa mňa zatiaľ vo všeobecnosti nie je na takej úrovni, aby mohli/vedeli posúdiť, či pri našom vstupe prevládnu klady či zápory.

Najvyššiu mieru modálnej kompatibility môžeme prisúdiť modálnym relátorom volitívnosti a ability. Najviac dokladov kolokácií s modálnymi relátormi nachádzame pri modálnom relátore *chcieť*. V internej pozícii sa môže spájať s relátormi necesitatívnosti i posibility. Keďže základným sémantickým rámcom modálneho relátora *chcieť* je vyjadrenie axiologickej reakcie, v kolokáciách s modálnymi relátormi *musieť* a *mat'* sa vyjadruje nutnosť volitívneho postoja nositeľa modálnej dispozície podmienená okolnosťami (ide vlastne o úsilie hovoriaceho vyvolať axiologickú reakciu u pôvodcu volitívnej dispozície):

- (9) Zlo nemá existovať – to by <mali> chcieť všetci.

Kolokácie modálneho relátora *chcieť* v externej pozícii musia byť tautoaktantové – nositeľ volitívnej dispozície sa musí zhodovať s nositeľom modálnej dispozície slovesa v internej pozícii. Prípustné sú kolokácie s modálnym relátorom posibility *môcť*, kde modálny relátor *chcieť* vyjadruje vôľu nositeľa modálnej dispozície mať možnosť, resp. schopnosť realizovať dej.

- (10) <Chceme> môcť slobodne nakúpiť.

Príznakové sú kolokácie s modálnym relátorom *smieť*, príznakovosť v týchto prípadoch vychádza z toho, že axiologická reakcia nositeľa volitívnej dispozície sa vzťahuje na dovoľenie, ktoré predpokladá externý modálny zdroj (dovoľenie je vždy záležitosťou tzv. extrasubjektívnej modality):

- (11) Je zlé <chcieť> všetko smieť (robiť – elipsa).

1. c) Paradigmatická variabilita. Paradigmatická variabilita sa týka slobody jazykového používateľa aktivovať príslušnú kategóriu (Lehmann, 1995, s. 137). Tento parameter sa pri modálnych relátoroch prejavuje dvojakým spôsobom. V prvom rade v tejto súvislosti možno hovoriť o miere obligatórnosti exponentov modálnosti. Z hľadiska obligatórnosti možno modálne relátory ako výrazové prostriedky funkčno-sémantickej kategórie modálnosti vymedziť ako fakultatívne exponenty modálnosti (na rozdiel od slovesného alebo vetného modu ako obligatórnych exponentov modálnosti).

Ch. Lehmann pri paradigmatickej variabilite skúma aj kolokačné vlastnosti modálnych relátorov, v našej práci túto vlastnosť modálnych relátorov budeme hodnotiť v rámci parametra syntagmatickej variability.

2. a) Štruktúrny rozsah. Táto vlastnosť podľa Ch. Lehmana (1995, s. 143) súvisí s rozsahom konštrukcie, do ktorej príslušná jednotka vstupuje. Podľa J. Besters-Dilgerovej, A. Drobnjakovičovej a B. Hansena (2009) je pre modálne relátory v slovanských jazykoch charakteristické zužovanie štruktúrneho rozsahu, ktoré Ch. Lehmann nazýva kondenzácia. Základom kondenzácie pri modálnych relátoroch je redukcia ich syntaktických pozícií, najmä redukcia substančného (vyjadreného formou menného výrazu) a propozičného (vyjadreného formou vedľajšej vety) pravovalenčného argumentu v prospech infinitívneho komplementu. Možnosť spojenia modálneho relátora s menným argumentom, resp. vedľajšou vetou je signálom jeho periférneho postavenia, v slovenčine ide o modálne relátory *chcieť* a *vedieť*. Problematikou modálneho relátora *vedieť* sa zaoberáme v samostatnom príspevku (pozri Ivanová, 2009a). Pokiaľ ide o sloveso *chcieť*, možno konštatovať, že spájateľnosť tohto modálneho relátora s vedľajšou vetou sa objavuje v prípadoch extrasubjektivej modálnosti – v prípadoch nezhody medzi pôvodcom modálnosti a pôvodcom deja. Zo syntaktického hľadiska ide o heteroaktantové štruktúry.

- (1) Cvičiteľky však vlastne <hcú>, aby ste si dali ruky na plecia.
- (2) <Chceme>, aby si spoločnosť uvedomila, že ženy v politike sú potrebné.

Zaujímavejší prípad však predstavujú tautoaktantové štruktúry, v ktorých sa pôvodca volitívnej modalítity a pôvodca deja zhodujú. V teoretickej literatúre sa konštatuje, že v týchto prípadoch ide o vyjadrenie vôle konateľa, aby niečo bolo uskutočnené, pričom výsledok tejto činnosti závisí od iných okolností, nie od konateľa (pozri Benešová, 1971). Z komunikačno-pragmatického hľadiska môžeme mnohé prípady interpretovať ako presúvanie zodpovednosti za dej. Tento jav sa dá vysvetliť na pozadí skutočnosti, že axiologická reakcia chcenia vedie k zaviazanosti agensa vykonať dej. V prípade uprednostnenia tautoaktantových štruktúr s vedľajšou vetou na úkor kolokácie modálneho relátora s infinitívnym komplementom ide zo strany agensa o pragmatickú transpozíciu tejto zaviazanosti smerom k vonkajším okolnostiam.

- (3) My <hceme>, aby sme pre teba pracovali ako subdodávatelia.
- (4) My samozrejme <hceme>, aby sme boli zdraví.

Pokiaľ ide o kolokácie modálneho relátora *chcieť* s menným výrazom, ide tu o metaforické posunutie smerom k významu psychickej axiologickej reakcie („túžiť, želať si“). Mnohé z týchto kolokácií však možno interpretovať ako elidované štruktúry:

- (5) Ak <hcete> (dosiahnuť) čistotu, chce to Ariel.

- (6) Lúbil ju a <chcel> ju (vziať si, mať) za manželku.
- (7) <Chcel> (mať) balík makier, ktorý by bol užívateľsky orientovaný.
- (8) <Chceme> (dosiahnuť) volebné právo pre ženy!
- (9) Lenže oni, samozrejme, nestoja o súcit, <chceli> by (získať) účinnú pomoc.

2. b) Syntagmatická zviazanosť (koalescentnosť). Ch. Lehmann (1995, s. 147) definuje zviazanosť ako mieru, s akou sa jazykový znak viaže na iný jazykový znak, s ktorým je syntagmatickej relácii. Pokiaľ ide o modálne relátory, táto vlastnosť sa prejavuje v miere ich zviazanosti s infinitívnym komplementom. V teoretickej literatúre prevláda názor, že modálny relátor spolu s infinitívnym komplementom vytvárajú jeden vetný člen. Napriek tomu viacerí autori pripúšťajú možnosť rozvíť modálny relátor prostredníctvom príslovky (napr. Ružička, 1953; Šmilauer, 1966; Sgall, 1967; Benešová, 1971). V tejto súvislosti je dôležité zistenie E. Benešovej (ibid.), že ako determinátory modálnych relátorov vystupujú predovšetkým niektoré príslovky miery, resp. metaforicky transponované primárne príslovky spôsobu. Z funkčného hľadiska možno príslovky determinujúce modálne relátory charakterizovať ako modálne intenzifikátory alebo ako modálne kooperátory. Modálne intenzifikátory vymedzujeme ako prostriedky (de)gradácie modálnej intenzity, ktoré sa prednostne realizujú pri modálnom relátore volitívnosti *chciť*. Ich funkciou je modifikovanie sily preferenčného vzťahu k entite pri axiologickej reakcii pôvodcu modálnosti. Ide vlastne o spôsob, ako sa pri modálnom koncepte volitívnosti realizuje gradientnosť, keďže pri volitívnosti nie je vlastnosť gradientnosti inherentnou súčasťou príslušného modálneho konceptu:

- (1) Človeka len zarazí, pred čím tak veľmi <hcú> uniknúť.
- (2) Zúfalo <hcela> dať Brianovi jeho prvé dieťa.

Pri modálnych relátoroch necesitatívnosti však podľa nášho názoru tieto príslovky neplnia intenzifikátorov príslušnej modálnej hodnoty, ako to implikuje výklad E. Benešovej (1971), ale funkciu modálnych kooperátorov. Funkcia modálnych kooperátorov sa zakladá na konvergentnom pôsobení modálneho relátora a príslovky pri indikovaní príslušnej modálnej hodnoty. Ide tu vlastne o prípady tzv. modálnej harmónie (pozri Lyons, 1977). Miera gradientnosti pri danom modálnom relátore sa prítomnosťou týchto prísloviiek nemení. Dôvodom je aj skutočnosť, že gradientnosť sa v prípade modálneho konceptu necesitatívnosti realizuje prostredníctvom voľby príslušného modálneho operátora s vyššou alebo nižšou mierou necesitatívnosti.

- (3) <Museli> sme nutne zistiť, ako postupujú rokovania.
- (4) Nevyhnutne <musíme> urýchliť proces registrácie firiem.

Podľa nášho názoru však v týchto prípadoch schopnosť príslovky determinovať výhradne modálny relátor bez viazanosti na infinitívny komplement pri danej príslovke signalizuje spustenie partikulizačného procesu.

2. c) Syntagmatická variabilita. V rámci kritéria syntagmatickej variability J. Besters-Dilgerová, A. Drobnjakovičová a B. Hansen (2009) uvažujú o tendencii k fixácii, ktorá sa týka možnosti pozičnej zameniteľnosti modálneho relátora a jeho infinitívneho komplementu. Z tohto hľadiska je stupeň gramatikalizácie modálnych

relátorov v slovenčine nižší, keďže pri nich pozorujeme schopnosť realizovať sa v pre- i postverbálnej pozícii. Tendenciu k fixácii možno v slovenčine pozorovať pri modálnych elementoch *treba* a *možno*, ktoré sa typicky realizujú v preverbálnom postavení. Postverbálne postavenie je síce možné, korpusový výskum však ukazuje, že ide o zriedkavé a príznakové prípady (hoci berieme do úvahy hendikep prevahy písaných textov v korpuse).

V našom prístupe sme sa v rámci parametra syntagmatickej variability rozhodli analyzovať aj kolokačné možnosti modálnych relátorov, najmä na ľavej strane ich príznaku. Kolokačné preferencie modálnych relátorov so sémantickými triedami sloviess skúmame v inej štúdiu tohto zborníka (pozri Ivanová, 2009b). Pokiaľ ide o ľavostranné kolokačné preferencie, možno konštatovať, že otvorená kolokačná paradigma bez reštriktívnych príznakov signalizuje centrálnosť modálneho relátora. Naopak, obmedzenosť kolokačnej paradigmy pozorujeme pri periférnych modálnych relátoroch. Preferenčne personický, resp. životný participant sa realizuje pri modálnych relátoroch volitvosti a ability, v rámci modálnych operátorov necesitatívnosti a possibility možno podobný stav identifikovať pri modálnom relátore *smieť*, ktorý sa v slovenčine funkčne špecializoval na vyjadrenie deontickej possibility (permisívnosti). V tejto súvislosti sa možno pristaviť pri dvoch javoch. V prvom rade je dôležité zistenie, že spomínané kolokačné reštrikcie najmä pri modálnych relátoroch volitvosti a ability možno stylisticky využiť ako prostriedok ozvláštnenia textu:

- (1) Každý príbeh v Žene zo sekáča je svojím spôsobom šokujúci a extravagantný a taký chce byť aj autorkin štýl. (M. Součková, recenzia v Romboide)
- (2) Púšť však <vie> byť aj nádherná.

Druhé zistenie sa týka faktu, že rozkrývanie kolokačnej paradigmy pri príslušnom modálnom relátore môže signalizovať formovanie postmodálnych významov, napr. význam neželateľnosti, nežiaducosti pri modálnom relátore *smieť*.

- (3) Úsilie o stručnosť však nikdy <nesmie> ísť na úkor jazykovej správnosti.

Významným zdrojom syntagmatickej variability modálneho relátora je tiež prítomnosť epistemického významu, ktorá je signálom centrálnejšieho statusu modálneho relátora.

3. Základ významových extenzií pri gramatikalizácii modálnych sloviess

Jednou zo základných téz teórie gramatikalizácie je, že epistemické významy sa vyvinuli z deontických významov. V tomto zmysle stoja epistemické významy modalizátorov na vyššom stupni gramatikalizácie. Svedčí o tom aj skutočnosť, že zatiaľ čo deontické významy modalizátorov zo sémantického hľadiska stoja blízko pri predikátoch s modálnym významom (vstupujú do synonymických vzťahov s lexikálnymi elementmi), epistemické významy sa dajú synonymne nahradiť aj modálnou časticou (teda gramatickým elementom), a sú teda dokladom vyššieho stupňa gramatikalizácie príslušného modálneho relátora. V tomto kontexte navrhujeme

zaviesť, analogicky k termínu hĺbka polysémickosti, termín hĺbka polyfunkčnosti. Hĺbka polyfunkčnosti reflektuje stupeň gramatikalizácie príslušného modalizátora, je teda podľa nášho názoru dokladom statusu modalizátora: väčšia hĺbka polyfunkčnosti signalizuje centrálnejší, menšia hĺbka polyfunkčnosti zasa periférnejší status modalizátora. Neprítomnosť epistemického významu pri príslušnom modalizátore teda signalizuje menšiu hĺbku gramatikalizácie, a teda periférnejší status modalizátora. Nie je náhoda, že práve modalizátory s menšou mierou polyfunkčnosti sú tými jednotkami, v súvislosti s ktorými vyvstáva najviac otázok týkajúcich sa ich statusu ako gramatických operátorov. V nasledujúcej tabuľke prinášame prehľad jednotlivých modálnych významov jednotlivých modálnych relátorov tak, ako ich uvádza krátky slovník slovenského jazyka (2003):

	musieť:	môcť:	mať:	smieť	chcieť	vedieť
	objektívna nevyhnutnosť	možnosť	nevyhnutnosť/ povinnosť	dovolenie	vôľa, úmysel konať dej	mať schopnosť ako zručnosť
	povinnosť	schopnosť	možnosť konať dej	nevhodnosť	nejestvovanie predpokladov	mať schopnosť vyrovnať sa so situáciou
	potreba	sila/vláda	blízkosť	tendencia nerealizovať dej		
▼	nátlak, rozkaz vôľa prosba	vhodnosť dovolenie výzva/rozkaz	podmienenosť cudzia mienka			

3.1 Metaforický základ modálnej extenzie – teória „síl a prekážok“

Jedným z riešení, ako vysvetliť vzťah modálnych extenzií smerom od deontických významov k epistemickým významom, je koncepcia silovodynamického základu modalizátorov. Z hľadiska kognitívnej lingvistiky by sme v súvislosti s modálnymi významami mohli uvažovať uplatnení konceptuálnej schémy SILA. Pojem silovej dynamiky funguje na základe opozície sila – protisila. Jednoducho povedané, naše chápanie modálnych významov jednotlivých modalizátorov sa opiera o našu prirodzenú skúsenosť s pôsobením rôznym síl a protisíl v našom živote (napr. pri jazde bicyklom fúkanie vetra v smere našej jazdy a proti smeru našej jazdy). Táto prirodzená skúsenosť s fyzickou silou sa uplatňuje ďalej v našom sociálnom svete – ide buď o „silové pôsobenie“ okolností na človeka (*Každý musí zomrieť.*) alebo o silové pôsobenie jednej osoby na druhú, ktoré je založené na autorite alebo vyššom statuse jednej z týchto osôb (*Musíš ísť domov.*). Toto silové pôsobenie sa týka možností realizácie deja a tu sme pri pojme deontickej a cirkumstančnej modálnosti. V teóriách modalít sa doteraz zdôrazňovalo, že konceptuálny základ silovej dynamiky možno aplikovať predovšetkým na oblasť deontickej modálnosti (pozri Radden – Dirven, 2007).

E. Sweetserová (1990) však neostáva len pri explikácii deontickej modalít, ale pokúša sa o jej metaforickú transpozíciu na oblasť epistemických významov. Táto

metaforická transpozícia sa opiera o fakt, že „epistemický svet chápeme ako sociofyzický svet“. Ak sa deontický a cirkumstančný význam modalizátora *môct'* dá opísať ako „neprítomnosť prekážky v sociofyzickom zmysle“, analogicky sa aj význam epistemického relátora *môct'* dá opísať ako „neexistencia prekážky v procese myslenia“. Možno teda povedať, že ak deontický a cirkumstančný význam možnosti vzťahujúci sa na modalizátor *môct'* možno metaforicky opísať ako odstránenie potenciálnej prekážky, ktorá bránila agensovi realizovať zamýšľaný dej (*Môžeš ísť von. – Bielizeň sa môže prať aj v práčke.*), analogicky možno epistemický význam modalizátora *môct'* opísať ako odstránenie potenciálnej prekážky v zmysle nedostatku dôkazu, ktorý spôsoboval neistotu o platnosti faktu. Význam modalizátora *môct'* ako nihil obstat interpretuje napríklad aj M. Ehrman (1966, in Coatesová, 1983).

3.2 Metonymický základ modálnej extenzie – teória konceptuálnej metonymie

V iných koncepciách sa metaforický základ gramatikalizačných procesov odmieta a vznik epistemických významov sa vysvetľuje na pozadí metonymickej transpozície. Jedným z metonymických mechanizmov je tzv. subjektifikácia (Langacker, 1990). Ak by sme mali zrekonštruovať kognitívny proces vedúci k vzniku polyfunkčných modalizátorov, možno povedať, že základný prvok tejto štruktúry zodpovedá zovšeobecnenému poznatku, že istý stav jednotlivca je určený primárne okolnosťami komunikačného procesu. Ako príklad možno uviesť výpoveď *Musím sa vydať*. Význam nutnosti je v prvom kroku podmienený okolnosťami komunikácie, kam spadá aj oblasť sociálnych noriem alebo kultúrnych očakávaní (v iných prípadoch aj logických pravidiel). Ako prominentná okolnosť sa následne zafixoval postoj jednotlivca (nositeľa modálnosti, modálneho zdroja), ktorý disponoval autoritou, k nutnosti realizácie deja: *Musím sa vydať, lebo mi to otec prikázal*. Vplyv týchto adherentných (vo vzťahu k pôvodcovi deja) činiteľov na pôvodcu deja sa odráža vo vymedzení deontickej (pôsobenie pôvodcu modálnej dispozície) a cirkumstančnej (vplyv okolností komunikačného procesu) modálnosti. Ďalším krokom je proces subjektifikácie, pod ktorou rozumieme stupeň subjektivity, s akou konceptualizátor konštruuje situáciu. Základom subjektifikácie sú asociačné procesy založené na kontiguite, v dôsledku ktorých sa realizácia deja podmieňuje inherentnými faktormi – názorom hovoriaceho alebo jeho postojom k deju: *Musím sa vydať (lebo sa to odo mňa očakáva) – Musím sa vydať (lebo chcem)*. Subjektifikácia je základom vymedzenia inherentnej necesitatívnosti a zároveň je prvým krokom ku konštituovaniu epistemických významov, založených na subjektívnom úsudku hovoriaceho: *Tá žena sa musela vydať (lebo nosí prsteň)*.

V inom prístupe sa vznik epistemických významov vysvetľuje na základe metonymického mechanizmu inferencie. Základom inferencie je logické usudzovanie založené na dedukcii alebo asumpcii. Základom dedukcie je logické vyvodzovanie na základe dostupných dát: *Peter musí byť doma (lebo sa u nich sviati)*. Základom asumpcie je logické usudzovanie na základe toho, čo je všeobecne známe, skúsenostne prístupné: *Váš pobyt pri mori musel byť úchvatný*. V tejto súvislosti J. Dolník (2008, s. 56) konštatuje, že cesta k epistemickej modálnosti vedie cez inferenciu na základe rekurentnej relácie medzi stavom a okolnosťami.

4. Gramatikalizačné modely

Gramatikalizačné procesy, ktoré vedú k vzniku modálnych elementov, možno zachytiť prostredníctvom nasledujúcej schémy: (premodálny význam) → cirkumstančný/deontický význam → epistemický význam → (postmodálny význam).

Premodálny význam chápeme v diachrónnom aspekte, z hľadiska genetickej motivácie ako primárny (nemodálny) význam, ktorý bol zasiahnutý gramatikalizačným procesom. V gramatikalizačných teóriách sa rozlišuje niekoľko typov gramatikalizačných mechanizmov, nazdávame sa, že v slovenčine možno vznik modálnych slovies manifestovať ako výsledok gramatikalizácie z premodálnych významov na základe desémantizácie alebo extenzie. O desémantizácii možno hovoriť, ak sa východiskový premodálny význam modálneho slovesa nezachoval, o extenzii možno hovoriť vtedy, ak východiskový premodálny význam synchronne funguje popri modálnom význame jednotky. Z hľadiska statusu modalizátora možno konštatovať, že desémantizácia je signálom vyššieho stupňa gramatikalizácie než prípad extenzie, keďže desémantizácia vedie k monosémickosti, zatiaľ čo extenzné procesy konzervujú polysémickosť.

4.1 Desémantizácia

4.1.1 Modálny relátor *musieť*. B. Hansen (2000) nachádza pôvod modalizátora *musieť* v nemeckom *muozan* vo význame „byť v nejakej situácii“. V slovenčine tento modálny relátor predstavuje nepriamu výpožičku z nemčiny a priamu z češtiny. Premodálny význam označoval situáciu, keď realizácia deja závisela od externých okolností. Gramatikalizácia viedla k vzniku významov

a) cirkumstančnej necesitatívnosti

- (1) V množstve problémov, s ktorými sa <musí> vyrovnávať súčasná spoločnosť, sa vynoril aj problém jazyka.

b) deontickej necesitatívnosti (obligatívnosti)

- (2) V druhom cykle <musia> študenti pražskej slovistiky absolvovať jazykovedné prednášky.

d) silnej epistemickej necesitatívnosti

- (3) Každý vraj totiž <musel> postrehnúť, že tí, čo spievajú slovenskú hymnu a zároveň si pritom kladú ruku na srdce, si v skutočnosti pod kabátmi pridávajú privatizačné projekty.

Premodálny význam sa deaktivoval už pri interlingválnom transporte. A. Brückner (1927, in Hansen, 2000) konštatuje, že v prípade slovesa *muozan* išlo o všeobecnú výpožičku v rámci slovanských jazykov, keďže praslovančina nemala výraz pre „*musieť*“, pričom jeho analýza slovanských jazykov ukazuje, že sa v nich toto sloveso používalo na vyjadrenie objektívnej necesitatívnosti a obligatívnosti, teda ako modálny operátor. V súčasnej slovenčine pozorujeme pri modalizátore *musieť* aj uplatňovanie

degramatikalizačných procesov, v hovorových textoch sa začína objavovať postmodálny lexikálny význam „(ne)mať rád“, väčšinou v negovanom tvare modalizátora, kladný tvar je zriedkavý a príznakovejší:

- (4) Stredomorská kuchyňa je kapitola sama osebe a nie je tajomstvom, že jej veľmi podstatnou zložkou (okrem rýb, ktoré nemusím) sú cestoviny. A tie musím.

4.1.2 Modálny relátor *môcť*. Premodálny význam modalizátora *môcť* geneticky súvisí s konceptuálnym rámcom sily, moci. Gramatikalizáciou premodálneho významu sa vyprofiloval význam

a) cirkumstančnej posibility

- (1) Literatúra <môže> dávať príklad na upevňovanie jazykového vedomia ostatných používateľov jazyka.

b) deontickej posibility (permisívnosti)

- (2) Ty bež von a až do večere sa <môžeš> hrať.

c) epistemickej posibility

- (3) Ale u vás <môže byť> pekne v horách.

d) ability, o vzťahu medzi *môcť* a *vedieť* pozri Ivanová, 2009a.

- (4) Dnes, keď spadnem, <nemôžem vstať> bez pomoci druhých.

Lexikalizovaný je degramatikalizovaný postmodálny význam „byť zodpovedný“:

- (5) Ja si myslím, že za svoje zlyhania <môže> on, nie ja.

Signálom statusu tohto modálneho relátora ako centrálného modálneho elementu sú prípady formovania gramatikalizovaných modálnych významov, ktoré sa viažu na ústredný modálny koncept posibility. Je to jednak posun od vyjadrovania cirkumstančnej posibility k vyjadrovaniu vhodnosti, žiaducosti deja. V týchto prípadoch sa preferenčne používa kondicionál.

- (6) <Mohol by si> po mňa zajtra prísť.

V exklamatívnych výpovediach sa formuje význam direktívny, ktorý má blízko ku konceptu deontickej necesitatívnosti. Tieto výpovede sú pragmaticky ekvivalentné s imperatívom.

- (7) Naozaj sa <môžeš> hanbiť! – kričia zo zástupu už viaceré hlasy.

4.1.3 Modálny relátor *smieť*. Modálny význam modalizátora *smieť* vznikol gramatikalizáciou premodálneho významu „mať odvahu, odvážiť sa, trúfať si“. Modálny relátor *smieť* je funkčne špecializovaný na vyjadrenie

a) deontickej posibility (permisívnosti)

- (1) Štát <smie> aj naďalej rozhodovať o polícii.

Viacere doklady dosvedčujú pri modálnom relátore *smieť* formovanie modálnej polyfunkčnosti smerom ku konštituovaniu modálneho odtienku

b) (ne)želateľnosti, (ne)vhodnosti realizácie deja

- (2) Hríby si <nesmieš> pomýliť s muchotrávkou.

4.2 Extenzia

4.2.1 Modálny relátor *mať*. Premodálny význam modalizátora *mať* súvisí s konceptuálnym rámcom posesívnosti. Vznik modálneho významu sa dá vysvetliť na pozadí sémantickej súvislosti posesívneho *mať* s výrazom *jímať* s významom „vziať“, kde sloveso *mať* vyjadrovalo výsledný stav po vzatí. V tomto prípade zárodok modálneho významu možno vidieť už v konštrukcii *mať niekoho k niečomu* s významom približujúcim sa k obligatívnosti v zmysle „viesť, nútiť“ (Machek, 1968). Formovanie modálneho významu možno tiež vysvetliť na základe kolokácií kategoriálneho *mať* s abstraktným substantívom, napr. *mať [povinnosť]*, ktoré možno vysvetliť na pozadí metaforickej transpozície posesívnych konštrukcií typu *mať dom*. Tento proces je tiež potvrdením jednej z tendencií semaziologického vývinu významov, ktorý formulovala E. Traugott (2002): významy založené na externej situácii → významy založené na internej (kognitívne, percepčne, evaluatívne uchopenej) situácii. Gramatikalizáciou primárneho posesívneho významu vzniká význam

a) nutnosti ako výsledok povinnosti, plánu, resp. (etického) záväzku

- (1) Barry Farrell sem prišiel, pretože <mal napísať> článok pre New West.,
- (2) Honeychile už pricestovala do Swinburnu na svadbu a Alex <mal prísť> večer.
- (3) Dve skupiny záchranárov <mali> pomôcť jednému zranenému a jednému horolezcovi, ktorý zostal v skale.

b) možnosti konať dej, a to primárne v opytovacích štruktúrach

- (4) Čo <mám> robiť?

c) slabej epistemickej necesitatívnosti

- (5) Peter by tam už <mal> byť.

K postmodálnemu významu formujúcemu sa na báze epistemickej modálnosti patrí modálny význam cudzej mienky. V niektorých teoretických prístupoch sa pre túto oblasť vymedzuje samostatný modálny koncept evidenciality.

- (6) Iracký režim <mal> byť už vraj dávno zlikvidovaný za to, že napadol susedný Kuvajt.

Postmodálne významy tohto modalizátora ďalej zahŕňajú gramatikalizované významy blízkej realizácie deja

- (7) Takmer s istotou <má prísť> k odvolaniu prednostu.

a podmienenej realizácie deja

- (8) Máš prísť neskoro, tak radšej nechod'.

Vzťah medzi vyjadrovaním epistemickej modálnosti a budúcich dejov nepovažujeme za náhodný. R. Langacker (1991, in Mortelmans, 1997) charakterizuje epistemický význam modálnych relátorov prostredníctvom tzv. dynamického evolučného modelu. Ten sa zakladá na fakte, že hovoriaci dokáže posúdiť faktualitu budúcnosti, ako aj možnej prítomnosti a minulosti na základe toho, že vníma svet ako istým spôsobom štruktúrovaný. Realita podľa neho obsahuje istý evolučný moment, ktorý determinuje jej budúci vývoj. Tento evolučný moment v sebe zahŕňa produktorovu znalosť prítomnej situácie, na základe ktorej dokáže projektovať nielen budúcu, ale aj potenciálnu alebo hypotetickú situáciu. Predpoklady hovoriaceho týkajúce sa budúceho deja sú tak postavené na podobnom konceptuálnom základe ako epistemické úsudky týkajúce sa hypotetického alebo potenciálneho deja.

4.2.2 Modálny relátor *chcieť*. Premodálny význam modalizátora *chcieť* reprezentuje vyjadruje túžbu, želanie. Dôležitým konceptualizačným momentom je v tomto prípade posun od želania k úmyslu realizovať dej. Vlastný modálny význam sa spája s prípadom, keď nositeľ modálnosti je kompetentný realizovať dej a modalizátor vyjadruje

a) úmysel dej realizovať

- (1) Chce skúsiť, či dokáže zmeniť svoj vlastný údel.

Vo výpovediach, kde sa kompetencia realizovať dej nevzťahuje na nositeľa modálnosti, ale na inú osobu, sa v slovenčine takéto sloveso, najmä pokiaľ ide o jeho morfológické a syntaktické parametre, nesprávne ako modalizátor, ale ako sloveso s modálnym významom

- (2) <Chce>, aby ste sa naučili po japonsky.

V hovorovom registri evidujeme aj formovanie postmodálneho významu „potrebovať, vyžadovať si“:

- (3) <Chce> to komentár?

Postupné formovanie postmodálneho významu možno pozorovať na základe zmeny ľavovalenčnej kolokačnej paradigmy modalizátora, keď sa na mieste prototypického personického ľavovalenčného participanta v korpusových dokladoch objavujú pomenovania s príznakmi nepersonickosť a neživotnosť, ktoré suspendujú význam volitívnosti, a na základe výhradného výskytu v negovanej forme. Táto zmena kolokačných parametrov indikuje formovanie postmodálneho významu „tendencia k nerealizácii deja“:

- (4) Škvrna od zlého červeného vína <nechce> zmiznúť.

4.2.3 Modálny relátor *vedieť*. Proces gramatikalizácie modálneho slovesa *vedieť* by sa dal zachytiť v troch stupňoch: „mať vedomosť“ – „mať schopnosť osvojenú ako poznatok, prípadne zručnosť“ – „mať schopnosť vyrovnáť sa so situáciou“. Z nemodálneho významu „mať vedomosť“ vzniká modálny význam „mať

schopnosť osvojenú ako poznatok, zručnosť“. Možnosť spojiť sloveso s daným významom s vedľajšou vetou i menným výrazom svedčí o tom, že v tomto význame sa sloveso *vedieť* negramatikalizovalo úplne. Svedčí o tom aj skutočnosť, že v tomto prípade je významovo blízke slovesu *naučiť sa*. Najviac črt zhodných s plne gramatikalizovanými modálnymi slovesami má sloveso *vedieť* vo svojom význame „mať schopnosť vyrovnáť sa so situáciou“. V tomto prípade ho možno nahradiť modálnym relátorom *môcť*, takže jeho význam sa blíži významu objektívnej posibility, keďže schopnosť vyrovnáť sa so situáciou nie je determinovaná len dispozíciami agensa, ale aj existenciou priaznivých podmienok na realizáciu, resp. nerealizáciu činnosti (pozri bližšie Ivanová, 2009a):

- (5) Dnes si len ťažko <viete> predstaviť reprezentáciu bez hráčov, ktorí nepôsobia v lige.

*Príspevok bol v modifikovanej podobe pod názvom Gramatikalizácia a degramatikalizácia modálnych sloviess v slovenčine prednesený na konferencii Slovakistika vo všeobecno-lingvistickej perspektíve, venovanej prof. PhDr. J. Sabolovi, DrSc., konanej 28. – 29. mája 2009 v Košiciach.

Literatúra

BESTERS-DILGERSOVÁ, Juliane – DROBNJAKOVIČOVÁ, Ana – HANSEN, Björn: Modals in Slavonic languages. In: Modals in the Languages of Europe. Eds. B. Hansen – F. de Haan – J. van der Auwera. Berlin: Mouton 2009.

COATESOVÁ, Jennifer: The Semantics of the Modal Auxiliaries. London: Croom Helm 1983. 259 s.

DASHER, Richard B. – TRAUGOTT, Elizabeth C.: Regularity in semantic change. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2002.

DOLNÍK, Juraj: Interpretácia modality (K sémantickej interpretácii modálnych výrazov). In: Iugi observatione...: jubilejný zborník na počesť Ľubomíra Ďuroviča. Bratislava: Veda 2008.

ĎUROVIČ, Ľubomír: Modálnosť. Lexikálno-syntaktické vyjadrovanie modálnych a hodnotiacich vzťahov v slovenčine a ruštine. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1956. 220 s.

GREPL, Miroslav – KARLÍK, Petr: Skladba češtiny. Olomouc: Votobia 1998. 512 s.

HANSEN, Björn: The German Modal Verb *müssen* and the Slavonic Languages – The reconstruction of a Success Story. In: Scando-Slavica Tomus 2000, roč. 46, s. 77 – 92.

HANSEN, Björn: How to measure areal convergence: a case study of contact-induced grammaticalization in the German-Hungarian-Slavonic contact area. In: Modality in Slavonic Languages. New Perspectives. B. Hansen – P. Karlík (eds.). München: Sagner 2005.

IVANOVÁ, Martina: Subkategória funkčno-sémantickej kategórie modálnosti: schopnosť (abilita). In: Aspektuálnosť a modálnosť v slovenčine. Ed. M. Sokolová –

- M. Ivanová. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2009a, s. 194 – 203. (Elektronická publikácia. Dostupné na: <<http://www.pulib.sk/>>)
- IVANOVÁ, Martina: Subkategórie funkčno-sémantickej kategórie modálnosti: nutnosť (necitatívnosť) a možnosť (posibilita). In: *Aspektuálnosť a modálnosť v slovenčine*. Ed. M. Sokolová – M. Ivanová. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2009b, s. 171 – 193. (Elektronická publikácia. Dostupné na: <<http://www.pulib.sk/>>)
- Krátky slovník slovenského jazyka. 3. vyd. Bratislava: Veda 1997. 943 s.
- LANGACKER, Ronald, W: Subjectification. In: *Cognitive linguistics*, 1, 1990, s. 5 – 38.
- LEHMANN, Christian: *Thoughts on grammaticalization. A programmatic sketch*. München: Lincom, 1995.
- LYONS, John: *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press 1977.
- MACHEK, Václav: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia 1968. 868 s.
- Mluvnice češtiny III. Skladba. Praha: Academia, 1987. 738 s.
- MORTELMANS, Tanja: Konjunktiv II and Epistemic Modals in German. In: *Constructions in Cognitive Linguistics. Selected papers from the Fifth International Cognitive Linguistics Conference*. A. Foolen – F. van der Leek (eds.). Amsterdam, 1997.
- PALMER, Frank, R.: *Mood and Modality*. Cambridge Textbooks in Linguistics. 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press 1994
- PANEVOVÁ, Jarmila – BENEŠOVÁ, Eva – SGALL, Petr: *Čas a modalita v češtině*. Praha: Univerzita Karlova 1971. 170 s.
- RADDEN, Günter – DIRVEN, René: *Cognitive English Grammar*. John Benjamin's Publishing Company 2007.
- RUŽIČKA, Jozef: Časové vety pri formálnych vetných členoch. In: *Slovenská reč*, roč. 18, 1952/53, s. 412 – 413.
- SGALL, Petr: *Generativní popis jazyka a česká deklinace*. Praha: Academia, 1967.
- SWEETSER(OVÁ), Eve: *From etymology to pragmatics. Metaphorical and cultural aspects of semantic structure*. Cambridge Studies in Linguistics. 54. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- ŠMILAUER, Vladimír: *Novočeská skladba*. 2. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1966.
- van der AUWERA, Johan – PLUNGIAN, Vladimir: *Modality's semantic map*. In: *Language typology* 2, 79, 1998, s. 79 – 124.